

СПОРТСКЕ АКТИВНОСТИ У ФУНКЦИЈИ ПРЕВЕНЦИЈЕ АГРЕСИВНОГ ПОНАШАЊА УЧЕНИКА

Милош Мисојчић¹, Бранка Савовић², Сандра Раденовић², Милош Марковић²

¹ Факултет спорта и физичког васпитања, Универзитет у Београду, студент МАС, Србија

² Факултет спорта и физичког васпитања, Универзитет у Београду, Србија

Сажетак

За ученике основношколског узраста карактеристично је испољавање пасивне, вербалне и индиректне агресивности кроз понашање које може бити активно и пасивно агресивно понашање. Присутни су и крађа и лагање, као облици скривеног облика агресивности. Учесталост агресивног понашања до периода адолесценције најчешће опада. Досадашња истраживања указују на то, да су ситуације у којима се агресивно понашање и даље јавља, мање учестало код ученика који се баве спортским активностима. Мада постоје и другачија схватања, сматра се да редовно учешће у спорту, посебно у његовим „агресивним видовима“, омогућава пражњење негативне енергије на социјално прихватљив начин, тако да особа која се бави оваквим спортом касније бива мање агресивна у другим, ванспортским ситуацијама у свакодневном животу. Увођење спортова у школе, као што су цудо и карате, дало је позитивне резултате у смањењу агресивног понашања ученика, јер вежбање укључује и учење етичких принципа, попут уважавања противника и фер-плеја, поштовања властитог тела и тела противника, забрана опасних техника и очување здравља и добробити свих вежбача као врхунских вредности. Рад указује на значај увођења оваквих програма у основне школе у свету и код нас.

Кључне речи: АГРЕСИВНОСТ / УЧЕНИЦИ / ОСНОВНОШКОЛСКИ И СРЕДЊОШКОЛСКИ УЗРАСТ / СПОРТ / ПРЕВЕНЦИЈА

Кореспонденција са ауторима: Бранка Савовић, Е-mail: branka.savovic@dif.bg.ac.rs

УВОД

Током маја 2023. грађани Републике Србије суочени су са до сада невиђеним испољавањем агресивног понашања деце и младих људи. Питамо се где и како смо направили пропусте, сви: друштво у целини, родитељи, наставници, васпитачи. У тражењу кривца, грађанска јавност упира прстом на сваки од ових сегмената, али и на појединце који су на посредан или непосредан начин, било својим делањем или неадекватним делањем, „довели“ и допринели листи трагичних догађаја.

У истраживањима друштвено – хуманистичких наука није могуће изоловати све узроке који доводе до „испитиване ситуације“. Оно што јесте могуће (а у складу са тренутним контекстом је и неопходно) да се неки од могућих узрока у сваком сегменту друштва детаљно анализирају и да се резултати тих анализа, као база за даљи васпитни рад са младима, представе јавности.

Један од значајних сегмената друштва је и спорт и организоване спортске активности за младе. Циљ овог рада је двоструко оријентисан: прво, да се теоријском анализом садржаја осветле постојеће теорије агресивности и агресивног понашања, а затим да се кроз анализу постојећих сазнања утврде неки од проблема у спорту и спортским активностима за младе.

За израду овог примењена је анализа садржаја релевантне литературе о агресивности, агресивном понашању младих и агресивности у спорту, са намером да се издвоје они ставови и мишљења релевантних аутора који би могли допринети развијању програма превенције и санације агресивног понашања младих посредством спорта и спортских активности.

АГРЕСИВНОСТ И АГРЕСИВНО ПОНАШАЊЕ

Термин агресивност се у релевантној литератури односи на веома широк спектар значења, што је онемогућило стварање унифициране дефиниције овог појма и ограничило систематска истраживања на овом пољу. Тако се агресивност може окарактерисати као специфично понашање или стил понашања и може се односити на ставове и емоције, попут мржње и беса, или на карактерне особине и црте личности, навике и стереотипно рефлексно понашање. У крајњој линији се може окарактерисати и као понашање детерминисано биолошким процесима (Kolundžija, 2015). Неки аутори разликују агресију и агресивност – агресија упућује на експресију насилног понашања, а агресивност на психичку склоност ка деструкцији (Cannaviccì, 2011), уз елементе нагона за самоодржањем сваког појединца који је део социјалне заједнице (Misojčić, 2020). Једном речју, није свака агресивност непожељна нити антисоцијална (Kolundžija, 2015). Посматрано са аспекта еволуције, она служи адаптацији човека у смислу преживљавања и опстанка врсте (Archer, 2009). Често је неки ниво или облик агресивности друштвено оправдан када се испољава у социјално прихватљивом контексту (делатности повезане са одбраном и заштитом грађана, поједини спортови) и када их прате високи етички стандарди те делатности. Међутим, када се овај термин користи у свакодневном говору, углавном се повезује са негативним и деструктивним облицима понашања.

Са друге стране, када се разматра агресивност из угла намере, увиђа се дистинкција у облицима испољавања, уз препознавање специфичности различитих форми и облика друштвено неприхватљивог агресивног понашања. Ипак, има аутора који сматрају да је агресивност облик понашања који има за циљ наношење повреде или штете, без обзира на намеру (Baron & Richardson, 1994; Berkowitz, 1989; Ramirez & Andreau, 2006; Spielberger, 2001).

Различити облици агресивности карактеристични су и за различите периоде живота. Рано детињство карактеришу инструментални, физички и директни облици агесије који доминирају до поласка у школу. У основној школи карактеристично је испољавање пасивне, вербалне и индиректне агресивности, уз активно или пасивно агресивно понашање. Крађа и лагање су манифестације скривеног облика агресивности. Учесталост агресивног понашања би, до периода адолесценције, требало да опада, али ситуације у којима се и даље испољава постају озбиљније и неретко су повезане с проблемима адолесцената са родитељима, наставницима и вршњацима (Misojčić, 2020; Žužul, 1989).

КЛАСИФИКАЦИЈЕ АГРЕСИВНОСТИ

Већину класификација карактеришу дихотомне дистинкције. Предложене класификације са дихотомним карактеристикама могу се разврстати у неколико група (Bushman & Bartholow, 2010; Ramirez, 2011), и то према:

- форми, односно облицима експресије;
- начинима социјалног испољавања и
- функцији и циљевима.

У оквиру модела дихотомног класификовања агресивности према форми, аутори најчешће разликују (Ramirez, 2011):

- активну агресивност (вређање, физички напади и сл.) или пасивну форму (нпр. непреношење важне поруке);
- агресивност усмерену ка споља (уништавање материјалних добара, повређивање људи и животиња, биљака) и агресивност усмерену ка себи (аутодеструктивна понашања);
- физичку агресивност (повређивање других, коришћењем сопственог тела или оружја), или вербалну агресивност (повређивање других употребом речи, као што је викање, псовање, вређање) и невербално испољавање агресивности фацијалном експресијом и говором тела.

Надаље, према начину испољавања, агресивност је дихотомном поделом препозната као директна (вербална или физичка конфронтација у модалитету лицем - у лице) и индиректна агресивност (повреда или штета наноси се посредно, суптилно или одложено) (Ramirez, 2003). Кроз посматрање агресивности према функцији или циљу, најчешће се помињу хостилна агресивност (непланирани акт у чијој основи је бес, а који има за циљ повређивање друге особе), инструментална (унапред осмишљен начин за постизање разних циљева, попут награде, профита, предности где циљ није наношење повреде), проактивна агресивност (усмерена је на добијање неке награде или остваривање социјалног циља, као на пример доминација над неким) и реактивна агресивност (непријатељска реакција или одговор на опажену претњу, провокацију или повреду која је утемељена на негативном емоционалном стању и има функцију одбране од фрустрације) (Kolundžija, 2015; Ramirez, 2003). У оквиру овог модела класификовања агресивности, неки аутори издвајају и импулсивну агресивност (минимална провокација може да доведе до бурне реакције) и смишљену агресивност (унапред смишљена агресивност која је испланирана и намерна, а сама агресивна експресија је научена) (Barratt & Felthous, 2003; Stanford et al., 2003).

Код сваке агресивне личности, поменуте категорије агресивности међусобно се преклапају. То код истраживача не изазива само конфузију, већ ствара многобројне концептуалне и емпиријске проблеме. Као једно од могућих решења, предложен је мултидимензионални приступ

агресивности. Према овом моделу, сваки агресивни акт могао би да се одреди према степену на следећим димензијама: (1) снага непријатељског афекта, (2) снага аутоматске реакције, (3) намера за повређивањем жртве ради непосредног и крајњег циља и користи за починиоца и (4) разматрање и увид у последице акта (Anderson & Huesman, 2003).

Најзад, теоријски концепт агресивности и емпиријски подаци о овом феномену најбоље су „помирени“ у тродимензионалном моделу који агресивност посматра кроз биолошку, социјалну и контекстуалну призму (Misojčić, 2020).

ФАКТОРИ РИЗИКА ЗА АГРЕСИВНО ПОНАШАЊЕ

Фактори ризика који доприносе агресивном понашању могу бити персонални и социјални фактори (Kolundžija, 2015, Misojčić, 2020).

Персонални фактори се односе на наслеђе и пол, интелектуално функционисање, личност, когнитивне факторе, емоционалне факторе, клиничке факторе, социо-демографске карактеристике, породичне факторе, утицај вршњака итд. Ови фактори утичу на развој капацитета за агресивно понашање и дају одговор на питање зашто неке особе у одређеним ситуацијама испољавају агресивно понашање у већој мери и у различитим облицима за разлику од других (Kolundžija, 2015).

Када је реч о наследним факторима, према резултатима бројних студија, уочен је статистички значајан утицај наслеђа на агресивност и то у проценту који објашњава више од 50% варијансе. Такође је утврђена статистички значајна корелација између наслеђа и криминалних дела агресивне природе (Miles & Carey, 1997). Раније се сматрало да ген за агресивност не постоји, те да наследне особине личности или темперамента не доприносе вероватноћи да ће се неко агресивно понашати. Резултати многих студија показују да се индивидуалне разлике у агресивном понашању појављују у раном детињству и предвиђају трајне проблеме у понашању, као и различите поремећаје. Студије антисоцијалне и тешке агресије у одраслој доби указују на значајне биолошке основе оваквог понашања, међутим, мало се пажње посвећује истраживању наследних фактора у случајевима агресивног понашања деце (Misojčić, 2020).

Како показују резултати бројних студија, агресивно понашање је израженије код мушкараца него код жена (Misojčić, 2020). Нека истраживања указују на то да су, независно од врсте агресивности, мушкарци агресивнији од жена на статистички значајном нивоу. Жене које су у детињству социјализоване по мушким обрасцима, агресивне су колико и мушкарци (Eron, 1980). Неке студије стављају у први план физиолошке разлике између мушкараца и жена као узрок разлика у испољавању агресивности, објашњавајући ту разлику различитим нивоом тестостерона (Bolton et al., 1989; Collaer & Hines, 1995) и/или кортизола (Keenan & Shaw, 1997). Иако постоје студије које изједначавају полове по степену склоности ка агресивности (Odgers & Moretti, 2002) и даље предњаче оне које указују да су мушкарци агресивнији од жена и да су више склони делинквентном понашању.

Када се говори о личности као персоналном фактору, Телегенов (Tellegen) модел, модел Великих пет, Ајзенков (Eysenck) ПЕН модел и Клонингеров (Cloninger) представљају теоријске основе за проучавање агресивног понашања у контексту особина личности (Ramirez & Andreau, 2006; Misojčić, 2020). Утврђено је да агресивност прате особине личности, као што су импулсивност, нарцизам и психопатске тенденције (Ramirez & Andreau, 2006). Важно је подвући разлику између импулсивног акта и импулсивности као психолошке склоности. Баратов модел

импулсивности подразумева тенденцију брзог и непланског реаговања на унутрашње и спољашње надражаје, не узимајући у обзир последице. Импулсивна агресивност, као најчешћи облик испољавања агресивног понашања, у позитивној је вези са дефицитом самоконтроле. Неке индивидуе су диспониране да на одређене животне ситуације реагују бесом, те уколико је овакав одговор удружен са импулсивношћу, то може водити ка агресивном понашању (Barrat & Felthous, 2003).

Међу факторима који су повезани са агресивним понашањем су, недвосмислено, социјална перцепција и социјална когниција. Неадекватна перцепција надражаја из социјалног окружења, као и неадекватно именовање емоција, изражаваних кроз фацијалну експресију, може да резултира погрешним тумачењем о претећим и хостилним порукама и да доведе до агресивног понашања јединке (Crick & Dodge, 1996). Особе могу бити склоне да одређене социјалне ситуације виде у негативном контексту, чак и када оне то заправо нису. Значајну улогу овде игра осећање хостилности као последица негативне евалуације људи и околности, удружено са жељом да се нанесе штета другима. Код адолесцената је утврђено да је њихово агресивно понашање у корелацији са хостилним реаговањем на хипотетички замишљену ситуацију вршањачког злостављања (Bellmore et al., 2005). Веома је важна улога ирационалних уверења (Vukosavljević-Gvozden, Орајић & Марић, 2010) која су повезана са негативним, ригидним и екстремним евалуацијама себе и других и последично подстичу негативне нефункционалне емоције. Са друге стране, рационална уверења су логична, са потврдом базираном на искуству, прагматична, адаптивна и функционална (Szentagotai & Jones, 2010). Дакле, нефункционални облици мишљења могу довести до погрешних интерпретација надражаја из окружења, а затим и моралног резонувања које није адекватно ситуацији, уз самооправдавање (Walker, 2005). Нетачна уверења, ставови и мишљења у вези са социјалним понашањем су повезани са агресивним понашањем (Chereji, Pinteа & David, 2012). Према неким наводима, когнитивни процеси су чак значајнији фактори од емоције беса као медијатори за испољавање агресивног понашања (Welsh & Gordon, 1991).

За лакше разумевање агресивног понашања неопходно је објаснити каква је улога емоција, првенствено љутње, односно беса. Бес је субјективан осећај психолошког и биолошког карактера који варира у интензитету. Он може да се доживи као слаба иритација или да ескалира до интензивног беса и мржње у зависности од ситуације, црта личности, претходног искуства и когнитивног уверења (Spielberger, Reheiser & Sydeman, 1995). Бес је емоција која се јавља као одговор на претњу или перцепцију претње у односу на индивидуу или групу, тешко ју је контролисати због интензивних физиолошких процеса у организму који га прате (Lazarus, 1991). Уколико је бес неконтролисан, може довести до агресивног понашања. Приликом контроле беса, веома је важна улога емоционалне регулације. Уколико не контролишемо свој бес, он може узроковати физичко, вербално или сексуално насиље (Misoјчић, 2020).

Агресивно понашање може бити повезано са психијатријским дијагнозама и то најчешће са антисоцијалним поремећајима личности. Студије указују да су антисоцијални поремећаји личности, психотични поремећаји и шизофренија, често праћени симптомима агресивности (Wallace et al., 1998). У менталне поремећаје који изазивају агресију, спадају између осталих и поремећаји личности, психотични поремећаји и поремећаји везани за употребу алкохола и психоактивних супстанци. Употреба алкохола и психоактивних супстанци често знају да доведу до различитих поремећаја у понашању и код опште и код популације психијатријских случајева (Steadman et al., 1998). Употреба алкохола и алкохолизам доводе до промена у понашању, које се

могу рангирати од благог мањка самоконтроле до наношења телесних повреда (Dodig et al., 2001). Употреба психоактивних супстанци доводи до агресивности и насилног понашања директно током конзумације, или због потребе за сталном стимулацијом, нарочито када је она онемогућена у периодима апстиненције, као последица проблема при набавци и добављању новца за ту сврху.

На агресивност појединца утиче и његова/њена породична историја: криминогена антисоцијална средина, конфликти између родитеља, нефункционална породица, велики број чланова, слаб надзор деце, злостављање и занемаривање деце, итд. Породично криминогено и антисоцијално понашање представља образац понашања који укључује лагање, крађу, агресивност, непослушност и на крају насиље. Ако су наведени облици понашања карактеристични код једног од родитеља, старијег детета или оба родитеља, повећан је ризик да дете усвоји исти образац понашања (Farrington, 1995), али и да усвоји схватање да је такво понашање, односно насиље нормално и некажњиво. Када породица није потпуна, што подразумева одсуство једног од супружника, забележен је мањи број случајева агресивног и деликвентног понашања у односу на ону породицу, у којој постоји конфликт између родитеља (Farrington, 2010; Мисојчић, 2020). Уколико је такав конфликт праћен и насиљем, тада он представља узрок не само антисоцијалног понашања детета него и насиља према партнеру касније у животу (Franklin, Menaker & Kercher, 2012). Насилно понашање према вршњацима јавља се као последица родитељског насиља према деци, деца уче од родитеља по моделу (Baldry, 2003). Агресивно понашање деце може бити и последица одрастања са премладом мајком, родитељима који конзумирају психоактивне супстанце и алкохол или родитељима који мало времена проводе са својом децом и не обраћајући пажњу да дечије емоције (Barnard & Barlow, 2006; Baldry, 2003). На појаву агресивности код деце могу утицати и социјални фактори: незапосленост, припадност нижем социоекономском статусу, сиромаштво, живот у урбаним местима (Bartels et al., 2018). Фактор који утиче на антисоцијално и агресивно понашање код деце, поред наведених, јесте начин одгајања детета, односно начин васпитања. Уколико родитељи не надзиру дете, кажњавају га и мање су ангажовани око њега, веће су шансе да то дете усвоји антисоцијално и агресивно понашање (Farrington and Loeber, 1999).

Агресивно понашање детета према вршњацима и његово негативно расположење према њима или зависност од вршњака, објашњава се родитељским одбацивањем. Одбачена деца у породици више се окрећу вршњацима и дуже бораве изван куће од деце која су прихваћена (Rohner, 1984). Неприхваћена деца жуде за топлином и за припадањем, те временом постају зависна од особа из своје околине. Као незадовољна и несигурна, везују се и за људе који нису део њиховог окружења. Последице, нису у стању да успоставе хармоничан социјални однос ни са вршњацима. На крају она израсту у несигурне, незадовољне и хостилне особе (Šurbanovska, 2012).

Сматра се да су социјални фактори који делују на појављивање агресије: карактеристике извора фрустрације, понашање осталих особа које су присутне у ситуацији и карактеристике циља агресије. Карактерне особине личности, као што су: физички изглед, симпатичност, као и перципиране намере „провокатора” утицаће на то хоће ли нека ситуација бити провоцирајућа да би се на њу агресивно реаговало. Уколико намере провокатора нека особа опази као агресивне, велика је вероватноћа да ће осетити негативне емоције у себи и агресивно одреаговати. Реакција осталих особа које се нађу око ње веома су важне. Уколико присутне особе такође показују негативне емоције у датој ситуацији, као што су бес и негодовање, онда је већа вероватноћа да особа о којој је реч потврди сопствена негативна осећања и потенцијалну емоцију препозна као емоцију беса (Žužul, 1989).

Агресија се зачиње увек у одређеној животној ситуацији у којој постоји одговарајућа већа или мања провокација. Постоје, међутим, и подстрекивачи које зовемо „агресивни знаци” и који индиректно делују (Berkowitz, 1989; Misojčić, 2020). То могу бити и филмови агресивног садржаја, гледање насиља, оружје и слично. Поред ових знакова, постоје и спољашњи мотиви за агресивно понашање, независни од емоционалних промена изазваних провоцирајућом ситуацијом. У свакој од ових ситуација, постоји могућност да појединац перципира неку ситуацију као провоцирајућу, те да то буде окидач за агресивну реакцију.

СПОРТСКЕ АКТИВНОСТИ УЧЕНИКА У ПРЕВЕНЦИЈИ АГРЕСИВНОГ ПОНАШАЊА

Бављење спортом, по опште прихваћеном мишљењу, не доводи до повећања агресије и антисоцијалног понашања већ има позитивне ефекте у виду развијања просоцијалног понашања. На теоријском плану, тврдња да бављење спортом смањује агресивно понашање учесника може се, према широко распрострањеном схватању, објаснити ефектом катарзе. Сматра се да редовно учешће у спорту, посебно у агресивним видовима спорта, пружа прилике за пражњење негативне енергије и ослобађање агресије на социјално прихватљив начин, тако да ће особа која се бави спортом бити мање агресивна у другим, ванспортским ситуацијама (Misojčić, 2020).

Међутим, у доступној литератури се истиче да оваква тврдња има мало емпиријске подршке (Endersen & Olweus, 2005). Изгледа да емпиријски налази чак подржавају супротну тврдњу, да бављење спортом може да повећа агресију и антисоцијално понашање код младих, уколико се одговарајући васпитни програми и мере не уграде у спортске програме и у наставу физичког васпитања. Овакво негативно деловање објашњава се, у оквиру теорије социјалног учења, тиме да спорт представља контекст у којем се приказују модели агресивног понашања. Такво понашање се учи посматрањем модела. Сматра се прихватљивим и поткрепљује се од стране тренера и других одраслих (наставника, родитеља). Тренинг у борилачким вештинама, на пример, захтева стицање репертоара агресивног понашања. То вежбање може појачавати агресивно понашање, не само у ситуацији тренинга, спортске борбе, те самог спортског догађаја, већ и у другим условима. Претерано наглашавање победе у спорту може довести до тога да се деца у интеракцији са вршњацима понашају као противници и да су мање спремна да помогну другоме. У неким спортовима се толерише варање у току спортске игре, да би се остварила предност за тим. Међу спортистима се може развити осветољубивост, па чак и злостављање (на пример, лоших играча) што говори о томе да спорт за младе није увек искључиво позитивно искуство (Light et al., 2005; Misojčić, 2020). Нека истраживања су показала да је морално расуђивање код спортиста на нижем развојном нивоу него код неспортиста (Jones, 2005; Lai, Stoll & Beller, 2006), а у неким истраживањима (Kavussanu, Seal & Philips, 2006) констатовано је да је у току тимске спортске игре (одбојке) антисоцијално понашање чешће од просоцијалног.

Аутори једне од ретких лонгитудиналних студија у овој области, Ендерсен (Endersen) и Олвеј (Olweus) не само да нису нашли ефекат катарзе, већ су нашли да учешће у спортовима снаге води повећавању или појачавању антисоцијалног и насилног понашања дечака изван спорта и да се ови негативни ефекти јављају врло брзо при почетку вежбања, а остају и после престанка бављења спортом (Endersen and Olweus, 2005). Ендерсен и Олвеј сматрају да су такви негативни ефекти спорта разлог за озбиљну забринутост родитеља, професионалаца који раде са младима, као и политичара (Endersen & Olweus, 2005).

Супротно схватање, да бављење спортом позитивно делује на развој просоцијалног понашања младих, базирано је на сазнањима о социјализацији вршњака, односно чланова спортског тима. Дружење са вршњацима је за младе особе врло значајно, одобравање и прихватање од стране вршњака утиче на развијање самоуважавања, на школски успех, учествовање у ваннаставним активностима, на морални развој и социјално понашање. У кругу вршњака успоставља се циклус просоцијалног понашања, а када се адолесцент понаша просоцијално према вршњацима, они му узвраћају таквим понашањем (Carlo et al., 1999). Пошто спортске активности захтевају од учесника тимова сарадњу, солидарност, дељење, узajамно помагање, емпатију – такво понашање би требало да се у већој мери развије код спортиста него код неспортиста. Дружење у спортском тиму обесхрабрује егоизам и даје прилику за испољавање алтруистичког понашања. Посматрањем просоцијалног понашања које испољавају чланови тима или тренер, млади спортисти уче такво понашање и биће склони да га испоље, посебно ако је оно на неки начин награђено. Такође, током спортских активности се захтева од ученика поштовање правила, уважавање ауторитета тренера, судија и других спортских актера, поштовање других учесника у спортским активностима. Све наведено доприноси развоју самоконтроле, истрајности, учењу решавања сукоба, преговарања, способности стављања на „туђе место“ и развоју других социјалних вештина потребних за успостављање добрих социјалних односа, као и за изградњу моралног карактера (Gašić-Pavišić i Janjetović, 2007; Misojčić, 2020).

Неки аутори сматрају да је спорт повољан терапеутски контекст у којем адолесценти са поремећајем понашања могу научити просоцијално понашање (Misojčić, 2020). Међутим, наглашава се да спортске активности, саме по себи, не обезбеђују позитивно деловање на социјално понашање и морални развој младих, већ је потребно да се у планове и програме физичког васпитања и спортске програме укључе посебно наглашени елементи етичког и просоцијалног понашања. У свом раду са адолесцентима који су имали дијагностикован поремећај понашања, МекКени (McKenney) и Датило (Dattilo) су у спортском терапеутско-рекреативном контексту применили програм за подстицање просоцијалног понашања заснованог на учењу посматрањем (McKenney & Dattilo, 2001; Gašić - Pavišić i Janjetović, 2007). Програм је укључивао најпре процену понашања адолесцента са препознавањем елемената које треба мењати, затим планирање процеса мењања, примену планираних корака и евалуацију свих активности. Програм просоцијалног понашања је укључивао коришћење специјалних карата које су приказивале кораке у испољавању одређеног понашања, активности у виду игре улога и посматрање видео-снимака. Резултати примене овог програма су потврдили да у оквиру спортских активности млади могу да се подучавају просоцијалном понашању, уколико за то постоји посебан програм.

Сличан закључак је произашао и из експеримента са децом млађег узраста (5–7 година) у шестонедељном летњем спортском кампу где су примењени програми за подстицање моралног развоја засновани на теорији социјалног учења и на структурално-развојној теорији (Bredemeier et al., 1986). Инструктори у овом кампу су са децом обрађивали теме које су се односиле на праведност, дељење, вербалну и физичку агресију, дистрибутивну и ретрибутивну правду. У групи где је коришћен програм заснован на теорији социјалног учења инструктор је описивао ситуације у игри током којих се јавља одређена морална дилема и поучавао децу исправном поступању, а затим је поткрепљивао њихово понашање похвалом и опипљивом наградом. У другој групи, коришћена је стратегија вршњачких дечијих разговора о начину решавања међусобних сукоба. Обе експерименталне групе су показале значајан напредак у завршном тестирању моралног суђења, а између две примењене стратегије није било значајних разлика у ефектима. Слично,

резултати истраживања других аутора, реализованих на узорку адолесцената, потврђују да подстицање моралног мишљења у спортском контексту може унапредити просоцијално понашање младих спортиста (Rutten et al., 2007; Mouratidou, Goutza & Chatzopoulos, 2007). Истиче се да је битан фактор успеха у томе реципрочни наставни стил тренера или наставника, квалитет мотивационе климе коју он у тиму ствара (клима усмерена на задатак), као и просоцијално и морално понашање тренера, односно наставника, као модел од којег млади спортисти уче (Мисојчић, 2020).

УЛОГА ШКОЛСКОГ СПОРТА У ПРЕВЕНЦИЈИ АГРЕСИВНОГ ПОНАШАЊА

Истраживања показују да је бављење школским спортом позитивно повезано са укупним нивоом физичке активности деце и младих и другим позитивним здравственим понашањима (Мисојчић, 2020). Млади који се баве спортом мање су склони здравствено ризичним понашањима, имају бољу физичку кондицију, боље навике у исхрани и здравији нутритивни статус, у поређењу са онима који нису укључени у спорт.

Физичко васпитање представља основу школског спорта. Школски спорт и школско физичко васпитање су међусобно повезани многоструким и сложеним везама и међусобно се допуњују, делећи заједничке темељне циљеве: допринос здрављу и складном развоју личности. Физичко васпитање омогућава ученицима да стекну базичне кретне вештине и неопходна знања, формирају позитивне ставове према физичкој активности и спорту, припремајући их за активан начин живота. Бављење школским спортом омогућава деци и младима да кроз такмичења различитог нивоа унапреде своје моторичке компетенције, социјалне вештине и самопоштовање и може представљати прелаз ка бављењу спортом у спортским клубовима, оријентисаним на постизање врхунског спортског резултата.

Школски спорт и физичко васпитање јесу значајни фактори који, поред примарне улоге у превенцији здравствених проблема, могу бити и један облик мере превенције насиља међу ученицима у школама, а могу имати значајан утицај на целокупно унапређивање спортске културе од најранијег узраста деце, односно ученика. Сматра се да је један од значајнијих сегмената спортске културе, етика спорта која будућим и садашњим спортистима даје оријентире за примерено, ваљано спортско понашање које претпоставља бројне етичке принципе, као што су: уважавање и поштовање противника, фер-плеј, принцип љубави према спорту, принцип „важно је учествовати” насупрот принципу „победе по сваку цену”, принцип некористићења допинг средстава, принцип стриктне одговорности спортисте према коме је увек одговоран за оно што доспе у његов/њен организам, борба против расизма у спорту итд. Етички принципи који чине окосницу етике спорта, попут принципа уважавања и поштовања противника и фер-плеја, могу бити транспоновани и на комплексну област бројних друштвених интеракција у свакодневном животу људи, па и на пољу друштвених интеракција међу ученицима различитог узраста, или на пољу друштвених интеракција између ученика и наставника (Radenović i Mijatović, 2017).

У оквиру школског спорта, осим учења бројних игара и спортова, као и унапређивања властите физичке културе и превенције здравствених проблема, неизоставна је област вредности, норми, правила, односно поменутих етичких принципа који прате сваки спорт, игру или вештину, а која може бити значајна мера превенције насиља међу ученицима. Принцип уважавања и поштовања противника, као и фер-плеј, јесу основни принципи који се могу транспоновати на поље бројних интеракција у свакодневном животу свих људи, а нарочито деце, тачније ученика,

који би од најранијег узраста требало да буду упознати са поменутиим принципима који би могли бити један вид превенције насиља међу ученицима (Radenović i Mijatović, 2017).

Раденовић и Мијатовић (2017) сматрају да је могуће осмислити специфичне програме превенције насиља међу ученицима у школама који би обухватили теоријски и практични део. Теоријски део би чинила не само релевантна теоријска разматрања, у вези са могућим објашњењима појаве насиља у свакодневном животу, па и у школама, већ и сазнања о значају спортске културе за појединца и друштво, као и сазнања о значају етике спорта за појединца и за ширу друштвену заједницу. Практични део програма био би састављен од бројних стварних и хипотетичких примера различитих облика конфликта, сукоба и насиља како у спорту, тако и шире, у свакодневном животу, а посебно међу ученицима и од примера ненасилног решавања конфликта. Програме би требало да осмисли један мултидисциплинарни тим састављен од педагога, психолога и социолога, али и стручњака из области физичке културе (наставници физичког васпитања, тренери, судије). Наставници физичког васпитања и тренери би у оквиру наставе физичког васпитања и у оквиру школског спорта спроводили програме заједно са ученицима, наставницима школе и родитељима ученика. Због све већег испољавања насиља у целом друштву, као и због присуства тренда „нормализације насиља”, у свим сегментима друштва, предложен програм школског спорта и наставе физичког васпитања био би не само облик превенције насиља међу ученицима већ и један од начина унапређења целокупне спортске културе и физичке културе у најширем смислу. Подсећајући на чињеницу из историје физичке културе и олимпизма, јасан је значај и узвишеност спортских манифестација: током трајања олимпијских игара, антички грчки полиси прекидали су веома честе ратове и непријатељства у тзв. олимпијском примирју баш због значаја и узвишености спортског надметања (Radenović i Mijatović, 2017).

СПОРТ У ПРЕВЕНЦИЈИ АГРЕСИВНОГ ПОНАШАЊА УЧЕНИКА

Спорт помаже појединцима да се упознају и представе, и обезбеде своје место у друштву. Спорт као средство има за циљ васпитање и образовање појединца и друштва и има директан утицај на физичко и духовно здравље појединца. Помаже да људи буду ментално будни, дисциплиновани и свесни. Почетно упознавање са светом спорта одвија се кроз спортске активности на нивоу предшколских установа, а организовано кроз наставу физичког васпитања. Од велике је важности проблематизовати однос између наставе физичког васпитања и агресивног понашања ученика (Radenović, Savović i Marković, 2019).

Гано-Овервеј указује да постоји нижи ниво насилништва и виктимизације током наставе физичког васпитања него у општом контексту школе (Gano-Overway, 2013). Роман и Тејлор су открили да је виктимизација насилника повезана са мањим учешћем на часовима физичког васпитања и нижим нивоима свакодневне физичке активности (Roman & Taylor, 2013). Поред тога, може се приметити да је вршњачка виктимизација током наставе физичког васпитања негативно утицала на перцепцију ученика о уживању у физичкој активности (Scarpa et al., 2012). У контексту физичког васпитања наставници могу бити и једно и друго, проактивни и реактивни, када се појаве могућности за агресивно понашање ученика. Ученици који су физички слаби, имају прекомерну телесну масу или се перципирају као различити од уобичајеног мушког или женског стереотипа, најчешће су циљане групе према којима се испољава агресивно понашање (Ma, 2004; Sullivan, Cleary & Sullivan, 2004), али и сва друга деца могу бити изложена ризику.

Кохортно истраживање извршено је на 991 деце и адолесцената у доби од 7 до 17 година, на узорку од 16 јавних школа у граду Баранкуила, Колумбија, где је укупно 65,4% испитаника имало низак ниво физичке активности, док је индекс злостављања био 55,6% (Herazo-Beltrán et al., 2019). Испитаници који се нису редовно бавили физичким активностима, имали су већу вероватноћу да буду жртве школског узнемиравања и да испоље виши ниво опште агресије. Надаље, деца и адолесценти женског пола који се нису редовно бавили физичком активношћу, имали су мању контролу над својим осећајима. Може се закључити да у школама треба подстицати физичку активност у циљу спречавања насиља и агресивног понашања ученика (Misojčić, 2020).

Неколико истраживања релизованих на територији Републике Србије, на узорцима наших ученика, потврдило је да бављење спортом може имати значајне користи по ментално здравље, у виду израженијег просоцијалног понашања, мање агресивности и позитивнијег селф-концепта деце и младих који се баве спортом у поређењу са вршњацима-неспортистима (Gašić-Pavišić i Janjetović, 2007; Đorđić and Tubić, 2008; Tubić, Đorđić i Poček, 2012).

Према подацима из 2008. године, презентованим у склопу Извештаја о стању школског спорта у Републици Србији, у војвођанским основним и средњим школама, најзаступљеније ваннаставне спортске активности су спортске игре (одбојка, мали фудбал, кошарка и рукомет). У севернобанатском округу, одбојка је заступљена у 74%, кошарка у 64%, а рукомет у 48% школа. Мали фудбал је најпопуларнији у севернобачком округу (70% школа). Процент школа у којима се ученици баве атлетиком као ваннаставном активношћу, не прелази 28% (севернобачки и западнобачки округ), гимнастика је најзаступљенија у средњебанатском округу (22%), а стони тенис у западнобачком округу (10%) школа. Остале активности заступљене су у занемарљивом проценту основних и средњих школа у Србији (карате и стрелаштво у 0.8% школа, пливање у 0.7% школа, шах – 0.6% школа, корективна гимнастика – 0.5% итд.) (Спорт и омладина Војводине, 2013).

Један од могућих начина да се истакну предности спортског учешћа, уз избегавање ризика, јесте подстицање здраве перспективе спорта, наглашавање да је то само игра. На пример, један истраживач је открио да је прихватљивост дружења са насилницима већа код спортиста који су имали снажну жељу за победом, за разлику од спортиста уопште (Merten, 2008). Наглашавајући да је спорт игра, за разлику од притиска да се победи, спортисти могу да примене сличан став према свом животу ван терена.

Када говоримо о врсти спортске активности и њеној улози у превенцији агресивности, налази многих студија указују на сличне проблеме. Повећана агресивност деце је примећена нарочито у контактним спортовима. На пример, велики узорак деце је у 6. разреду показао већу учесталост вербалне агресије, физичке агресије и беса код деце која су учествовала у боксу, рвању, кик боксу, фудбалу итд., за разлику од деце која су учествовала у одбојци, бициклизму, ходању и скакању на конопцу (Misojčić, 2020). Неки аутори предлажу да спортисти буду обучени да стекну контролу над својим бесом, тако што ће га усмерити на извршење вештина, а не да се боре за његово сузбијање и потискивање (Robazza, Bertollo & Bortoli, 2006). Ова посебна студија открила је да спортисти у контактним спортовима на свој такмичарски гнев гледају као на олакшавајућу околност током такмичења. Ако ефикасно тренирају, спортисти би могли да усмере свој бес према усавршавању својих атлетских вештина, за разлику од изражавања агресије на терену и ван њега. Треба додати да често тренери и руководиоци очекују и траже апсолутни успех, што спортисте чини агресивним (Cakir & Acet, 2015).

Међутим, кроз неке контактне спортове види се да је могуће да контактни спорт буде усмерен на превенцију агресивног понашања код младих и да треба тренирати спортисте да контролишу и каналишу свој бес. На првом месту, то је карате. У групи деце са поремећајем понашања, карате је био ефикасан третман и за разорно понашање и за агresiју (Palermo et al., 2006). Реч је о томе како карате побољшава саморегулацију и извршне вештине и помаже детету да развије боље понашање кроз доследно кондиционирање, успостављање самопоуздања, самопоштовања, поштовања према ауторитетима и пријатељству (Palermo, 2006). Поред каратеа, џудо, као облик спортске активности, са свим својим особеностима може се сматрати као добар пример мере превенције насиља у школама међу ученицима. Почевши од свог бруталног порекла, етика џудоа дошла је до свог софистицираног облика који захтева висок ниво свести о неповређивању како властитог тела, тако и тела противника (Mijatov i Radenović, 2019). Принцип неповређивања противника један је од основних принципа џудоа и као такав утицао је на његово обликовање и омогућио лаку трансформацију џудоа у спорт, који је постао олимпијски у Токију 1964. У суштини, корен етике џудоа орбитира око суфикса до у џу - до, што означава пут за перманентно усавршавање у техници. Целоживотни пут ка том усавршавању подразумева и етичко усавршавање спортисте кроз поштовање етичких принципа саме вештине. Управо због тога, пре почетка вежбања џудоа, партнери се поклоне једни другом традиционалним јапанским поздравом у знак захвалности што им је омогућено да унапреде свој џудо. Етички принципи у спорту, попут уважавања противника и фер-плеја препознају се и као етички принципи џудоа. Ту су и уважавање властитог тела и тела противника, забрана опасних техника, а здравље и добробит свих вежбача се истичу као врхунске вредности. Ови етички принципи јасно упућују на значај међусобног уважавања вежбача и на принцип неповређивања противника. Ако бисмо ове принципе применили на свакодневне друштвене интеракције међу ученицима, од којих неке могу бити и конфликтног карактера, сматрамо да би примена поменутих принципа допринела смањењу конфликта и насилног понашања ученика, јер би у први план истакла могућност и потребу за ненасилним решавањем конфликта. Значајно је напоменути да је претходно образложена идеја већ реализована у пракси. Истичу се примери Јапана и Француске где је џудо већ дуги низ година саставни део школства, мада се, према досадашњим сазнањима, не наводи да је џудо препознат као мера превенције насилног понашања међу децом у школама. На нивоу Европе, Европска џудо федерација (European Judo Union) развила је програме имплементација џудоа у предшколском и основношколском образовању. Значајно је и напоменути пилот пројекат под називом *Џудо у школе*, чији су потписници актуелни министар просвете, науке и технолошког развоја Младен Шарчевић, министар омладине и спорта Вања Удовићић, председник УО Џудо савеза Србије проф. др Милован Братић, Олимпијски комитет Србије и Светска џудо федерација (Mijatov i Radenović, 2019).

Резултати многих студија указују и да су ученици који се баве тимским спортовима били агресивнији од оних који се баве индивидуалним спортовима. С друге стране, успех долази из колективног и редовног рада у сваком тимском спорту. Свим спортистима је потребан што већи степен самоконтроле и осећај одговорности према себи, саиграчима и тиму. Они који се баве тимским спортом деле одговорност са саиграчима.

Физичко васпитање несумњиво је место у оквиру школског програма за имплементацију програма превентиве вршњачког насиља и подстицања развоја појединаца који ће уважавати друге (Fisher, 1998).

ЗАКЉУЧАК

У оквиру школског спорта, осим учења бројних игара и спортова, као и унапређивања властите физичке културе и превенције здравствених проблема, неизоставно треба посветити посебну пажњу превентивним програмима агресивног понашања. На првом месту, поштовање оних вредности, норми, правила, односно свих етичких принципа који прате сваки спорт, игру или вештину и који су већ по себи значајна мера превенције насиља међу ученицима. Принцип уважавања и поштовања противника, као и фер-плеј, јесу основни спортски принципи који се могу генерализовати на поље бројних интеракција у свакодневном животу ученика. Стога, деца би од најранијег узраста требало да буду упозната са поменутиим принципима, што представља један вид превенције насиља међу ученицима. Поред тога, сматра се да редовно учешће у спорту, посебно у агресивним видовима спорта, пружа прилике за тзв. катарзичко пражњење негативне енергије и ослобађање потиснуте агесије на социјално прихватљив начин. Међутим, истраживања су показала да ученици који учествују у контактним колективним спортовима испољавају виши степен агресивног понашања него учесници у индивидуалним спортовима. Доказано је да постоје контактни спортови чија је имплементација у школски спорт дала позитивне резултате у смањењу агресивног понашања у школи, као што су карате и џудо. Укључивање ових спортова у школски систем подразумева и укључивање поштовања спортских етичких принципа, попут уважавања противника и фер-плеја, уважавања властитог тела и тела противника, забране опасних техника и истицање здравља и добробити свих вежбача као врхунских вредности. У нашој земљи је потребно спровести широк спектар истраживања из ове области са децом, родитељима, наставницима, педагозима и осталим стручним лицима, а чија би ангажованост на овом пољу довела до развоја нових школских програма у настави физичког васпитања са циљем смањења агресивног понашања деце основношколског и средњешколског узраста. У првом реду је потребна сарадња стручњака из области спорта и спортских педагога са школским наставним кадром на развоју програма и превенције и санације агресивног понашања младих.

Литература

1. Archer, J. (2009). The nature of human aggression. *International Journal of Law and Psychiatry* 32(4), 202-208.
2. Baldry, C. A. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse Neglect* 27(7), 713-732.
3. Barnard, M. and Barlow, J. (2006). Discovering parental drug dependence: silence and disclosure. *Children and Society* 17(1), 45-56.
4. Baron, R. A. and Richardson, D. R. (1994). *Perspectives in social psychology. Human aggression* (2nd ed.). Plenum Press.
5. Barratt, E. S. and Felthous, A. R. (2003). Impulsive versus premeditated aggression: implications for mens rea decisions. *Behavioral Sciences and the Law* 21(5), 619-630.
6. Bartels, M., et al. (2018). Childhood aggression and the co-occurrence of behavioural and emotional problems: results across ages 3-16 years from multiple raters in six cohorts in the EU-ACTION project. *European child & adolescent psychiatry* 27(9), 1105-1121.
7. Bellmore, A. D., et al. (2005). From beliefs to behavior: The mediating role of hostile response selection in predicting aggression. *Aggressive Behaviour* 31(5), 453-472.
8. Berkowitz, L. (1989). Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin* 106 (1), 59-73.
9. Bolton, N. J., et al. (1989). Circulating sex hormone-binding globulin and testosterone in newborns and infants. *Clinical Endocrinology* 31(2), 201-207.

10. Bredemeier, B. J., et al. (1986). Promoting Moral Growth in a Summer Sport Camp: The implementation of Theoretically Grounded instructional Strategies. *Journal of Moral Education* 15(3), 212-228.
11. Bushman, B. J. and Bartholow, B. D. (2010). Agression. U: Baumeister, R. F. and Finkel, E. J. (ed.). *Advanced social psychology: The state of the science*. New York: Oxford University Press (303-340).
12. Cakir, H. I., and Acet, M. (2015). Research of Aggressive States of Student Athlete Participating in Inter High School Competitions. *The Anthropologist* 19(3), 707-714.
13. Carlo, G. et al. (1999). Early adolescence and prosocial/moral behavior II: the role of social and contextual influences. *Journal of Early Adolescence* 19(2), 133-147.
14. Chereji, S.V., Pinteau, S. and David, D. (2012). The relationship of anger and cognitive distortions childhood to early adulthood. *Annual Review of Psychology* 48(1), 371-410.
15. Collaer, M., and Hines, M. (1995). Human behavioural sex differences: A role for gonadal hormones during early development? *Psychological Bulletin* 118(1), 55-107.
16. Crick, N. R., and Dodge, K.A. (1996). Social information processing deficits in reactive and proactive aggression. *Child Development* 67(3), 993-1002.
17. Dodig, G., et al. (2001). Aggression and alcoholism. *Collegium Antropologicum* 25(1), 239-244.
18. Đorđić, V. and Tubić, T. (2008). Body image and sports participation of adolescent girls. U: Bokan B. (ed.). *International scientific conference: Theoretical, methodology and aspects of physical education*. Belgrade: Faculty of sport and physical education, Olympic Committee of Serbia (331-336).
19. Endersen, I. M. and Olweus D. (2005). Participation in power sports and antisocial involvement in preadolescent and adolescent boys. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 46 (5), 468-478.
20. Eron, L. D. (1980). Prescription for reduction of aggression. *American Psychologist* 35(3), 244- 252.
21. Farrington, D. P. (1995). The Development of Offending and Antisocial Behaviour from Childhood: Key Findings from the Cambridge Study in Delinquent Development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 36(6), 977-991.
22. Farrington, D. P. (2010). Family Influences on Delinquency. U: Roberts A. R. and Springer D. W. (ed.) *Juvenile Justice and Delinquency*. Sudbury, Mass.: Jones and Bartlett (203-222).
23. Farrington, D. P. and Loeber, R. (1999). Transatlantic replicability of risk factors in development of delinquency. U: Cohen, P., Slomkowski, C. and Robins, L. N. (ed.) *Historical and geographical influences on psychopathology*. Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum (299-330).
24. Fisher, S. (1998). Developing and implementing a K-12 character education program. *Journal of Physical Education, Recreation & Dance* 69(2), 21-23.
25. Franklin, C. A., Menaker, T. A., and Kercher, G. A. (2012). Risk and Resiliency Factors that Mediate the Effect of Family-of-Origin Violence on Adult Intimate Partner Victimization and Perpetration. *Victims and Offenders* 7(2), 121-142.
26. Gano-Overway, L. A. 2013. Exploring the connections between caring and social behaviors in physical education. *Research Quarterly for Exercise and Sport* 84(1), 104-114.
27. Gašić-Pavišić, S. i Janjetović, D. (2007). Povezanost učešća u sportu sa prosocijalnom orijentacijom i agresijom adolescenata: razlike po polu. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja* 39(2), 329-346.
28. Herazo-Beltrán, Y. et al. (2019). Relationship between Physical Activity and Emotional Intelligence and Bullying Among School Children. *Journal of Sport Psychology* 28(1), 97-104.
29. Jones, C. (2005). Character, virtue and physical education. *European Physical Education Review* 11(2), 139-151.
30. Kavussanu, M., A. Seal, A., and D. Philips (2006). Observed prosocial and antisocial behaviors in male soccer teams: age differences across adolescence and the role of motivational variables. *Journal of Applied Sport Psychology* 18(4), 326-344.
31. Keenan, K. and Shaw, D. (1997). Developmental and social influences on young girls' early problem behavior. *Psychological Bulletin* 121(1), 95-113.
32. Kolundžija, K. (2015). *Struktura ličnosti, kognitivni stil, afektivna regulacija i demografske varijable kao prediktori agresivnog ponašanja kod počinitelaca krivičnih dela*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
33. Lai, S., Stoll S.K. and Beller, J. (2006). An examination of moral and social values in Taiwanese college students. Presented at the National Convention and Exposition, Research Consortium Psychology and Sociocultural Poster Session, April 2006.
34. Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. Oxford: Oxford University Press.
35. Light, S. D., et al. (2005). The sport behavior of youth, parents and coaches. *Journal of Research in Character Education* 3(1), 43-59.

36. Misojčić, M. (2020). *Sportske aktivnosti učenika kao prevencija agresivnog ponašanja*. Master rad. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Beogradu.
37. McKenney, A. and Dattilo, J. (2001). Effects of an intervention within a sport context on the prosocial behaviour and antisocial behaviour of adolescents with disruptive behaviour disorders. *Therapeutic Recreation Journal* 35(2), 123-140.
38. Merten, J. M. (2008). Acceptability of dating violence among late adolescents: The role of sports participation, competitive attitudes, and selected dynamics of relationship violence. *Adolescence* 143(169), 31-56.
39. Mijatov, N. (2019). Mogućnost implementacije džudoa u školski sport kao mera prevencije nasilja u školama. *Knjiga radova Prve Nacionalne naučne i stručne konferencije Aktuelnosti u teoriji i praksi sporta, fizičkog vaspitanja i rekreacije*. Beograd: Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja (59-63).
40. Miles, D. R., and Carey, G. (1997). Genetic and Environmental Architecture of Human Aggression. *Journal of Personality and Social Psychology* 72(1), 207-217.
41. Mouratidou, K., Goutza S., and Chatzopoulos, D. (2007). Physical education and moral development: an intervention programme to promote moral reasoning through physical education in high school students. *European Physical Education Review* 13(1), 41-56.
42. Odgers, C. L., and Moretti, M. M. (2002). Aggressive and Antisocial Girls: Research Update and Challenges. *International Journal of Forensic Mental Health* 1(2), 103-119.
43. Palermo, G. B. (2006). Editorial: A possible alternative therapy for childhood aggressivity. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 50(6), 607-608.
44. Palermo, M. T., et al. (2006). Externalizing and oppositional behaviors and karate-do: The way of crime prevention. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 50(6), 654 – 660.
45. Radenović, S. i Mijatović, S. (2017). Uloga i značaj školskog sporta u prevenciji nasilja. *Teme XLI* (1), 259-275.
46. Radenović, S., Savović, B. i Marković, M. (2019). **Komunikacija, sport i bioetika u prevenciji nasilničkog ponašanja dece i omladine**. Proceedings from **Second International Interdisciplinary Conference Bioethics – The Sing of a New Era**. Skoplje: Centar za integrativnu bioetiku (161-169).
47. Ramirez, J. M. (2003). *Human Aggression: A Multifaceted Phenomenon*. Madrid: Centreur.
48. Ramirez, J. M. (2011). *The usefulness of distinguishing types of aggression by function*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
49. Ramirez, J.M., and Andreau, J. M. (2006). Aggression and some related psychological construts (Anger, Hostility, and Impulsivity). Some coments from a research project. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 30(3), 276-291.
50. Robazza, B., Bertollo, M., and Bortoli, L. (2006). Frequency and direction of competitive anger in contact sports. *The Journal of Sports Medicine and Physical Fitness* 46(3), 501 – 508.
51. Rohner, R. P. (1984). *Handbook for the study of parental acceptance and rejection*. Storrs, CT: University of Connecticut Press.
52. Roman, C. G. and Taylor, C. J. (2013). A multilevel assessment of school climate, bullying victimization, and physical activity. *Journal of School Health* 83(6), 400-407.
53. Rutten, E., et al. (2007). The contribution of organized youth sport to antisocial and prosocial behavior in adolescent athletes. *Journal of Youth and Adolescence* 36(3), 255- 264.
54. Scarpa, S., et al. (2012). Peer-victimization during physical education and enjoyment of physical activity. *Perceptual and Motor Skills* 115(1), 319-324.
55. Spielberger, C. D. (2001). *Priručnik za upitnik ljutnje kao stanja i osobine ličnosti-2 (STAXI-2)*. Zagreb: Naklada Slap.
56. Spielberger, C. D., Reheiser, E. C. and Sydeman, S. J. (1995). Measuring the experience, expression, and control of anger. U: Kassinove H. (ed.) *Anger disorders: Definitions, diagnosis, and treatment*. Washington, DC: Taylor & Francis (49-67).
57. Sport i omladina Vojvodine (2013). *Strategija razvoja školskog sporta u AP Vojvodini 2013-2017.godine*. Izvor: <http://www.senta-zentasport.rs/old/doku/strategija-razvoja-sporta-2013-2017.pdf> 4.8.2020.
58. Stanford, M. S. et al. (2003). Characterizing aggressive behavior. *Assessment* 10(2), 183–190.
59. Steadman, H. J., et al. (1998). Violence by people discharged from acute psychiatric inpatient facilities and by others in the same neighborhoods. *Archives on General Psychiatry* 55(5), 393-401.
60. Sullivan, K., Cleary, M. and Sullivan, G. (2004). *Bullying in secondary schools*. Thousand Oaks, CA: Sage.
61. Šurbanovska, O. (2012). Korelati socijalnog ponašanja deteta u školskoj sredini. *Primenjena psihologija* 2012(1), 25-41.

62. Szentagotai, A., and Jones, J. (2010). The behavioral Consequences of Irrational Beliefs. U: D. David, D., Lynn, S.J. and Ellis A. (ed.). *Rational and Irrational Beliefs in Human Functioning and Disturbances: Research, theory, and clinical practice*. Oxford: Oxford University Press (75-97).
63. Tubić, T., Đorđić, V. i Poček, S. (2012). Dimenzije self-koncepta i bavljenje sportom u ranoj adolescenciji. *Psihologija* 45(2), 209-225.
64. Vukosavljević-Gvozden, T., Opačić, G. and Marić, Z. (2010). Irrational evaluations and antisocial behavior of adolescents. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja* 42(2), 263-276.
65. Walker, J. S. (2005). The Maudsley Violence Questionnaire: Initial validation and reliability. *Personality and Individual Differences* 38(1), 187-201.
66. Wallace, C. et al. (1998). Serious Criminal Offending and Mental Disorder: Case Linkage Study. *British Journal of Psychiatry* 172, 477-484.
67. Welsh, W. N. and Gordon, A. (1991). Cognitive mediators of aggression. *Criminal Justice and Behavior* 18(2), 125-145.
68. Žužul, M. (1989). *Agresivno ponašanje – Psihologijska analiza*. Zagreb: Radna zajednica Republičke konferencije Saveza Socijalističke omladine Hrvatske.